

AL-HAKIM AT-TERMIZIYNING HAYOTI VA IJODI**Suvonqulova Mavjuda Mamarajabovna**

Termiz davlat universiteti Filologiya o'zbek tili 1-bosqich talabasi.

Jo'rayev Akram

Falsafa kafedrası o'qtuvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19856893>

Annotatsiya. *Hakim at-Termiziy nafaqat diniy olim, balki inson ruhiyati va axloqiy poklanish masalalarini chuqur tahlil qilgan mutafakkir sifatida ham muhim o'rin tutadi. Uning ijodi bugungi kunda ham islom falsafasi va tasavvufini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *Hakim at-Termiziy, manbalar, adabiyot, olim, ustozlari, asarlari, shogirdlari, hoji, tasavvuf hadis, ilmi islom, falsafasi ma'naviy kamolot.*

Hakim at-Termiziy (Hakim at-Termiziy — To'liq ismi: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bashir Hakim Termiziy) — muhaddis va mutasavvif. Hakim at-Termiziy Shaxsiy ma'lumotlar: Din-Islom, sohasi Muhaddis, Mutasavvif. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali at-Termiziy (750 - 760 - yillarda, Termiz, - 869, Termiz) - Sharqiy sufizmning mashhur namoyondasi, 80 dan ortiq asarlar muallifi. At-Termiziy chuqur ilm va keng dunyoqarashga ega bo'lgani uchun "Al-Hakim"(dono) degan taxallusni olgan.

Ma'naviyatimizning buyuk siymolari" nomli loyihamızning navbatdagi sonida Termiz shahridan yetishib chiqqan benazir olim va ulug' mutafakkir Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bashir al-Hakim at-Termiziy haqida fikr yuritamiz. Bu ulug' zotning tarjimai holiga oid ma'lumotlar o'rta asr arab mualliflaridan Tojuddin as-Subkiy, al-Xatib al-Bag'dodiy, Ibn Hajar al-Asqaloniy, as-Sullamiy va boshqalar asarlarida, shuningdek, uning qalamiga mansub "Bad'u sha'ni Abu Abdulloh" ("Abu Abdulloh ishining boshlanishi") nomli avtobiografik risolasida keltirilgan.

Al-Hakim at-Termiziy tavallud topgan sana xususida ham yozilgan manbalar va adabiyotlarda turli yillar keltirilgan. Odatda, O'rta asrlarga oid yozma manbalarda aksar hollarda muallifning faqat vafot etgan yili ko'rsatilib, tavallud etgan sanasi keltirilmaydi. Jumladan, taniqli olim Hoji Xalifa o'zining "Kashf uz-zunun" nomli mashhur asarining bir necha o'rinlarida al-Hakim at-Termiziy vafotini hijriy 255 (milodiy 869) yil deb ko'rsatgan.

Shuningdek, allomaning Termiz shahri yaqinida joylashgan maqbarasi ustida o'rnatilgan qabrtoshdagi bitiklarda ham uning hayoti haqida ba'zi ma'lumotlar keltirilib, vafot etgan sanasi hijriy 255 (milodiy 869) deb yozilgan. Boshqa ba'zi manbalarda ham uning mazkur sanada vafot etganligi qayd etiladi. Al-Hakim at-Termiziyning uzoq – 116 yoinki 120 yil umr ko'rganligini e'tiborga olsak, alloma VIII asrning o'rtalarida (taxminan 750–760-yillar oralig'ida) tavallud topgani ayon bo'ladi. Ayni vaqtda ba'zi zamonaviy tadqiqotchilar uning tavalludi va vafoti haqida batamom boshqa sanalarni ko'rsatgan. Jumladan, al-Hakim at-Termiziyning hayoti va uning ta'limotini chuqur o'rgangan misrlik taniqli olim Abdulfattoh Abdulloh Baraka al-Hakim at-Termiziy hi hijriy 205 (milodiy 820) yilda Termiz shahrida tavallud topib, uzoq umr ko'rib, hijriy 320 (milodiy 932) yilda 112 yoshida vafot etgani haqida yozadi. Uning maqbarasi Termiz shahrining yaqinida Amudaryo bo'yida joylashgan.

AL-HAKIM AT-TERMIZIYNING USTOZLARI

Ayni vaqtda al-Hakim at-Termiziy saboq olgan ustozlari haqida manbalarda keltirilgan ma'lumotlardan quyidagilarni aytish mumkin: Al-Hakim at-Termiziyning birinchi ustoz, yuqorida zikr etilganidek, uning otasi Ali ibn al-Hasan at-Termiziy edi.

Qutayba ibn Sa'iyd as-Saqafiy al-Balxiy haqidagi ma'lumotlar ham al-Xatib al-Bag'dodiyning «Tarixi Bag'dod» nomli asarida keltiriladi. Solih ibn Abdulloh at-Termiziy.

Uning haqidagi muxtasar ma'lumotlar al-Xatib al-Bag'dodiyning «Bag'dod tarixi» va Ibn Hajar al-Asqaloniyning «Lison al-meyzon» kabi asarlarida keltirilgan. Solih ibn Muhammad at-Termiziy. Uning ismi sharifi al-Xatib al-Bag'dodiyning «Tarixi Bag'dod», Shamsuddin az-Zahabiyning «Meyzon al-e'tidol» va shuningdek «Lison al-meyzon» kabi asarlarida zikr qilingan. Sufyon ibn Vakiy'. Taniqli tarixchi Shamsuddin az-Zahabiy o'zining «Meyzon al-e'tidol» nomli asarida uning ismini Sufyon ibn Vakiy' Ibn al-Jarroh Abu Muhammad ar-Ravosiy deb to'liq keltirgan.

Al-Hasan ibn Umar ibn Shafiq al-Balxiy.

Ahmad ibn Hizravayh.

Abu Turob an-Naxshabiy.

U kishining bundan boshqa ustozlari ham bo'lgan. Al-Hakim at-Termiziyning yuqorida nomlari zikr etilgan ustozlaridan olgan bilimi, o'z davrining yirik allomasi darajasigacha yetishida salmoqli ta'sir ko'rsatgan, albatta. Al-Hakim at-Termiziy o'zining uzoq umri davomida bir qancha bosqichni bosib o'tgan. Binobarin, yozma manbalarga, birinchi navbatda uning avtobiografik tusdagi «Bad' shaan Abi Abdulloh» nomli asariga tayangan holda muhaddisning hayotini quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin: Birinchi bosqich — al-Hakimning sakkiz yoshgacha bo'lgan bolalik davri.¹ Afsuski, biz uning mana shu davrdagi hayoti haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lmamakda, lekin taxmin qilish mumkinki, uning bolalik yillari ko'pchilik tengqurlariniki kabi odatdagiday har xil o'yinlari ko'ngilochar mashg'ulotlarga to'liq bo'lmagan. Chunonchi, tasavvur qilish mumkinki, agar shu alfozda bo'lganda uning yaqin kelajakda ilmu irfon bilan jiddiy shug'ullanishi uchun (bu o'yinqaroqliklar) imkon bermagan bo'lardi. U bir lahzada ulardan voz kechib o'z ustozlarining jiddiy saboqlariga ma'naviy tayyor bo'lmagan bo'lardi. Shu bois komil ishonch bilan aytish mumkinki, u o'zini yoshlikdan ilmu ma'rifatini chigal so'qmoqlarni yengib o'tadigan murakkab imtihonlarga ma'naviy va ruhiy jihatdan har tomonlama tayyorlay boshlagan edi.

Termiz shahri haqidagi qimmatli ma'lumotlarni arab geograflari al-Muqaddasiy (Ahsan ut-taqosim fi ma'rifat al-aqoliym), al-Istaxriy (al-Masolik val-mamolik), al-Balazuriy-Futuh ulbuldon va boshqa qator mualliflarning asarlarida uchratamiz. Mazkur manbalarda ta'kidlanishicha, al-Hakim at-Termiziy tug'ilgan Termiz shahri ham IX asrda Movarounnahrning eng yirik va obod shaharlaridan biri sifatida mashhur bo'lgan. Shaharda islomiy ilm va madaniyat yuksak darajada taraqqiy etgan. Ilm-fanning turli sohalari, jumladan, islomiy ilmlar bo'yicha Termiz shahridan yetishib chiqqan ko'plab allomalar at-Termiziy nisbasi bilan butun dunyoda mashhur bo'lganlar. Jahoniy ehtiromga sazovor bo'lgan termizlik buyuk siymolardan biri al-Hakim at-Termiziydir. Afsuski, al-Hakim at-Termiziyning bolalik va yoshlik yillari haqida manbalarda aniq ma'lumotlar uchratmadik. Uning ota-onasi haqidagi ba'zi xabarlardan ma'lum bo'lishicha, uning otasi Ali ibn al-Hasan o'z davrida hadis ilmining ko'zga ko'ringan olimlaridan biri sifatida mashhur bo'lgan. Arab tarixchisi al-Xatib al-Bag'dodiy o'zining mashhur «Tarixi Bag'dod» («Bag'dod tarixi») nomli asarida yozishicha, u musulmon olamining eng yirik markazlaridan sanalgan Bag'dod shahrida bo'lib, o'sha davrning mashhur olimu ulamolari bilan hadis ilmining turli masalalari bo'yicha qizg'in bahs va munozaralarda ishtirok etgan. Al-Hakim at-Termiziy o'zining avtobiografik risolasi «Bad'u sha'ni Abu Abdulloh» va «Ar-Radd a'lol-muattila» kabi asarlarida yozishicha, uning onasi va bobosi ham o'z davrida

¹ Ubaydulla Uvatovning «Ikki buyuk donishmand» («Sharq» NMAK, Toshkent, 2005) kitobidan olindi.

hadis ilmining yetuk bilimdonlaridan bo'lgan.² Bu ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki, al-Hakim at-Termiziy ilm-ma'rifat yuksak qadrlanadigan, ziyoli bir xonadonda dunyoga kelib, mana shu ilmiy-ma'naviy muhitda o'sib ulg'aygan. Oxir oqibatda mazkur omillar ta'sirida uning ma'naviy dunyosi va ilmiy tafakkuri shakllanib, kamolga yetgan. Ayni vaqtda shuni alohida ta'kidlash kerakki, al-Hakim at-Termiziyning ilmiy kamolotida uning otasi Ali ibn al-Hasanning xizmatlari benihoya katta. Chunonchi, u o'z farzandi uchun nafaqat mehribon va g'amxo'r ota, balki unga nisbatan talabchan murabbiy va ma'rifatli ustoz maqomida ham bo'lgan. Bu xususda al-Hakim at-Termiziy o'z kitoblaridan birida shunday hikoya qiladi:

- Oллоh taolo meni ustozim - volidimdan judo qilganda men sakkiz yoshda edim. Uning sa'y-harakatlari bois men ilm olishga shunday berilib ketgandimki, kitob mutolaa qilish men uchun asosiy mashg'ulot bo'lib qolgan edi. Vaholanki, mening tengqurlarim o'yin-kulgi va vaqti xushlik bilan band bo'lardilar. Volidimning ijtihodlari tufaylik men shu yoshimda «Ilm al-osor» (Qadimiy rivoyatlar (hadislar) haqidagi ilm) va «Ilm ar-ray» («E'tiqod haqidagi ilm») bilimlarini to'liq egallab olgan edim... Otasi vafotidan keyin al-Hakim at-Termiziy o'z shahridagi yetuk olimlardan asosan tafsir, hadis va fiqh ilmlaridan saboq oladi. Uning termizlik muhaddislar Abu Muhammad Solih ibn Muhammad ibn Nasr at-Termiziy, Solih ibn Abdulloh at-Termiziydan hadis ilmini o'rganganligi haqida manba'larda aniq

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi mas'ul xodimi Bo'ri QODIROV tayyorladi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004, 8-jild;
2. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017, B. 470;
3. Mirzo Kenjabek. Buyuk Termiziyalar. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017;
4. U.Uvatov. O, Jo'rayev. Xakim at-Termiziy. – Toshkent: “Tafakkur nashriyoti”, 2019;
5. Ubaydulla Uvatov. Ikki buyuk donishmand – Toshkent: “Sharq” NMAK, 2005;
6. Z. Choriev, T. Annayev, B. Murtozoev, J. Annaev. Al-Hakim at-Termiziy. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2008.

² Al-Hakim at-Termiziyning «Xatm ul-avliyo» asarini nashr etgan doktor Usmon Yahya uning muqaddima qismiga ushbu risolani ham qo'shib chop etgan.